

Garveribyen Roskilde

Af Svend Erik Christensen

Roskilde var i et halvt århundrede en af de byer i landet, der havde den største koncentration af garverier. I slutningen af 1800-tallet lå det dog ikke i kortene, at Roskilde skulle blive en af de byer, hvor der kom flere store industrigarverier de næste årtier. På det tidspunkt var der hverken flere eller færre små håndværksgarverier i byen end i andre provinsbyer.

Baggrunden for lokaliseringen af de mange industrigarverier i Roskilde er en række tilfældigheder, men skyldes også nogle specielle lokale forhold. Det var

- rigeligt med vand,
- erfaren arbejdskraft og
- gode transportmuligheder

Roskilde er kendt for sine mange kilder, og dermed rigeligt med vand, som garverierne har brug for. For det andet var der tilstedeværelsen af flere større garverier i byen. Den tredje forudsætning var let adgang til transport af råmaterialer og det færdige læder. Her var jernbanen en god hjælp.

Selvom garverierne fyldte meget i Roskildes industristruktur, er der endnu ikke skrevet en samlet fremstilling om "Garveribyen Roskilde". Den mest gennemarbejdede beskrivelse er et speciale fra RUC med titlen *Roskilde – industrihistorisk afsnit* fra 1990.¹

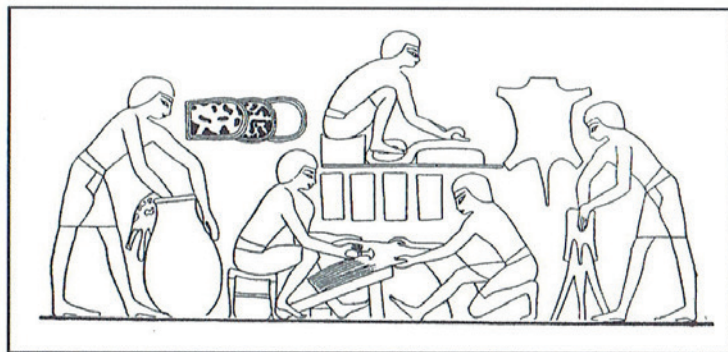
Der er generelt skrevet meget lidt om garverierne i Danmark. Der er dog tre bøger, som skal nævnes: *Københavns Garverlavs Bog*², *A/S Ballin & Hertz*³ og *Historien om garvere og garverier*⁴. Disse bøger sammen med materiale fra Lokalhistorisk Arkiv på Roskilde Bibliotek og artikler i tidsskrifter og lokale aviser har gjort det muligt at skrive denne artikel.

Artiklen er ikke et forsøg på at skrive historien om garverierne i Roskilde. Men den ser på de udviklingstendenser, der har været inden for branchen. Der er lagt særlig fokus på de perioder, hvor der var nogle kvalitative spring i udviklingen inden for branchen. Det er tre historisk set meget korte perioder. Det er for det første perioden, hvor garvningen blev udskilt som et selvstændigt håndværk, for det andet perioden hvor industrigarverierne erstattede håndværksgarverierne, og for det tredje perioden, hvor garverierne helt forsvandt fra byen.

Svend Erik Christensen, (f.1951) og folkepensionist. Medlem af bestyrelsen for Lokalhistoriegruppen Syd for Banen. Har særlig interesse for industrihistorie og by- og boligudvikling i Sydbyen.

Fig. 1. Ægyptiske garvere afbilledet fra en ægyptisk pyramide fra omkring 3000 fot.

Garvning er et ældgammelt håndværk

Menneskene har gennem hele historien benyttet skind til beklædning. For at forhindre, at skindene rådne, blev de bearbejdet og gennemgik en form for primitiv garvning. Først blev skindet skrabet rent for kød og fedtrest, bagefter blev det indgnedet med fedt og eventuelt lagt i urin og eller røget.

Senere begyndte man at bruge plantebark til garvningen. Den mest simple måde var at lægge bark på skindets kødside, senere brugte man udtræk af barken eller malet bark, som skindene blev lagt i sammen med vand.

Fra det gamle Ægypten, Rom og Grækenland er der fundet vidnesbyrd om garvning. Der blev den gang garvet på

Fig. 2. Feltgarver fremstiller vaskeskind. Træsnit fra middelalderen. Trykt fra Børge Dahl, 1981.

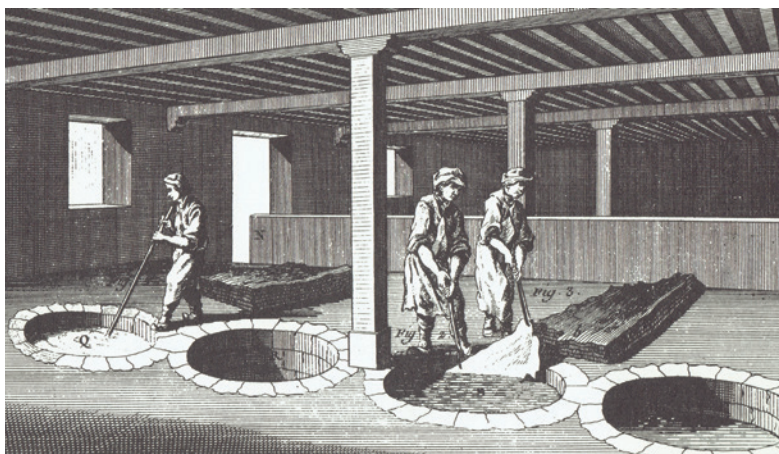

Fig. 3. Lohrgarvere garver huder. Træsnit fra middelalderen. Trykt fra Børge Dahl, 1981.

Fig. 4. Lohrgarvere færdiggør læderet. Træsnit fra middelalderen. Trykt fra Børge Dahl, 1981.

stort set samme måde, som det foregik i Danmark indtil for godt 100 år siden.

De første garverier kom til Danmark

I Europa blev garvningen udviklet op gennem middelalderen. I Tyskland kom de første egentlige selvstændige garverier i 1300-tallet. Tidligere var det en integreret del af andre skind- og læderbearbejdende håndværk. Den samme tendens ser vi også i Danmark med nogle hundrede års forsinkelse.

Fra stenalderen og op gennem Danmarks oldtid steg brugen af skind og læder til beklædning mv. I bronzealderen kom de første heste til landet, som havde brug for lædersetøj. De første lædersko og sandaler dukkede også op i den periode.

Flere fund fra jernalderen giver et godt indblik i, hvordan læderet blev brugt mere og mere. I fundene fra Illerup Ådal⁵ i Østjylland fra omkring år 200 e. Kr. er der fundet rester af lædersetøj sammen med de mange heste, som var blevet

Fig. 5. Tegning fra gården i Winthers garveri i Allehelgensgade. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

ofret. Ud fra seletøjsbeslag er det muligt at rekonstruere den seletøjspragt, som jernalderens heste havde. Der var gået meget garvet læder til.

Fra udgravninger i Ribe er der fund fra 700-tallet.⁶ De viser, at læderhåndværk er udført i stort omfang i byen. Det drejer sig om skeder, punge, bæltter, remme og seletøj. Men langt det vigtigste er sko. Læderet var fremstillet af huder både fra okser, heste, får og geder. Og der har ikke været mangel på det. Det viser, at der i yngre jernalder har været en omfattende produktion af læder og vel også en egentlig stor-drift af garvningen.

Selvom det at bearbejde skind gennem en garveproces er kendt fra den danske oldtid så blev garvning først udskilt som et selvstændigt håndværk i 1600-tallet. Det var skomagere, som hidtil selv havde garvet det læder, som de skulle bruge. De solgte det også videre til de andre skomagere og andre læderhåndværkere.

Udviklingen gik hurtigst i København. Her var det de store skomagerværksteder, der koncentrerede sig om garvning og salg af det færdige læder. Det var ikke tilfældigt, at det var dem, der etablerede garverierne, da garvningen tog lang tid og krævede en stor investering i indkøb af huder, som først kunne sælges nogle år senere.

I København blev der også oprettet et håndværkerlav for garverne. Københavns Garverlav er fra 1635 og det var frem til dets nedlæggelse i 2006 det eneste garverlav i landet. Samtidig fik garverne eneret på at garve til salg, medens skomagere dog stadig kunne garve til egen produktion.

Med nogle årtiers forsinkelse kom der også garverier i provinsen. Fra slutningen af 1700-tallet var der en håndfuld garverier og feltberederier i den typiske danske købstad. Der

var ikke meget udvikling i deres produktionsmåde og størrelse de næste små hundrede år. Men mod slutningen af århundredet kan vi se tendenser, som pegede ind i en ny periode. Nogle begyndte at bruge dampkraft til bl.a. at drive barkmøllen. Men nok så vigtigt er det, at nogle af garverierne blev større med flere ansatte. Det gav en større produktion og mulighed for at skabe kapital, som var nødvendig for den industrialisering, som slog igennem omkring år 1900.

Garvning og garverier

Bearbejdning af skind og huder til det færdige produkt foregår på tre forskellige måder, som er bundet til hvert deres håndværk, nemlig garvere (egentlig lohrgarvere), feldberedere (egentlig hvidgarvere) og pelsberedere.

Det karakteristiske for alle de tre håndværk er, at de alle fremstiller råmaterialer til andre håndværkere. De har således ikke salg af færdigprodukter til befolkningen som sådan.

Garverens råmaterialer er huder fra kvæg og andre større dyr. Garvningen sker ved hjælp af (ege)bark og det færdige produkt er læder, som bruges af skomagere, sadelmagere mv. Feldberederens råmaterialer er små skind fra lam og kanner. Garvningen foregår ved brug af fedt eller alun. Det færdige produkt er vaskeskind, som primært blev brugt af handskemagerne. Pelsberedernes råmaterialer er skind med hår. Garvningen foregår som hos feldberederen med fedt og alun. Det færdige produkt er pelsværk, som bruges af buntmagerne.

Denne artikel omhandler hovedsagelig de egentlige garverier (lohrgarverne). Feldberederne uddøde som håndværk op gennem 1800-tallet. I Roskilde var der kun en feldbereder, som stadig var aktiv i slutningen af 1800-tallet. I Roskilde har der aldrig været egentlige pelsberedere.⁷

Produktionen fra råhuder til det færdige læder gennemgår 30 til 35 forskellige processer. Her beskrives processerne i det traditionelle håndværksgarveri. Men det er de samme processer, som huderne gennemgår i industrigarverier. Dog er produktionstiden nedsat fra omkring 2 år til nogle få måneder med brug af maskiner og kemikalier.

Produktionen kan groft deles op i fire hovedkategorier:

Klargøring af råhuderne sker ved at huderne udblødes og afhåres med kalk. De renses for kødrester og spaltes eventuelt. Til sidst afkalkes de og lægges i pyren⁸ for at blive udblødt inden garvningen.

Fig. 6. Feldbereder
Kruses ejendom Sko-
magergade 12. Roskilde
Lokallhistoriske Arkiv.

Garvning foregår i store kar ved brug af bark, der er malet og opløst i vand. Det er garvesyren i barken, der binder og fikserer proteinerne i huden, så det færdige læder kan holde i årevis.

Finish hvor de garvede hud efter tørring bl.a. farves, fal- ses (gøres lige tykke overalt) slibes og udspiles.

Slutkontrol hvor det færdige læder kontrolleres og opmå- les for at gøres klar til salg.

Roskildes skind- og læderhåndværkere efter reformationen
Etableringen af egentlige garverier skete som tidligere be- mærket langsommere i provinsen end i København. Og i Roskilde måske lidt langsommere end mange andre steder i landet. Det skal ses i sammenhæng med den nedgangsperi- ode, som byen havde efter reformationen og helt frem til midten af 1700-tallet. Perioden beskrives som "den lange de- pression" med faldende befolkningstal, svenskekrigene, by- brande og pest. Befolkningstallet og byen skrumpede ind efter reformationen, og faldt til et indbyggerantal på 972 per- soner. Det steg derefter meget langsomt, og i 1753, var ind- byggertallet oppe på 1550 personer. Bemærkelsesværdigt er det, at der i den samme periode skete et kraftigt fald i antal- let af håndværksvirksomheder, som arbejdede med skind og læder.⁹ I 1696 var der 41 håndværksmestre, der udgjorde 16 pct. af samtlige husstande, som arbejdede med skind og læ- der. Det faldt i 1753 til 21 eller kun 5 pct. af alle husstande.

I 1767 var der i Roskilde 3 feldberedere, 4 handskemagere, 4 sadelmagere, 1 bogbinder og 11 skomagere, som alle brug- te skind og læder som råmaterialer. Som det ses, er der ingen af de 23 håndværksvirksomheder, som var garvermestre. Der var dog 3 feldberedere, som hovedsagelig producerede vaskeskind, som blev brugt af byens 4 handskemagere.

Op gennem middelalderen var det skomagerne, som garvede deres skind. De mindre skomagere havde ikke ressourcer til selv at garve. Derfor købte de læderet hos de store skomagemestre. Mange af skomagerne boede i Skomagergade og i 1767 var der 11 skomagemestre i Roskilde.

Men allerede i det 16. og 17. århundrede omtales egentlig garvervirksomhed i Roskilde¹⁰, hvor læderet videresælges. I slutningen af 1600-tallet flytter en garver Niels Pedersen fra Aastrup til Roskilde for at drive garveri.¹¹ I begyndelsen af 1700-tallet klager Københavns Garverlav over at "Frederik Christophersen, skomager i Roskilde, banker og bereder alle de huder og skind, han kan overkomme for Christopher Birk, købmand samme sted".¹² I 1767 var der 3 feldberedere i byen, og det er sandsynligt, at flere af dem også garvede huder.¹³

I begyndelsen af 1800-tallet var der flere garverier og feldberedere i byen. Niels Kruse havde feldberederi i Skomagergade 12 fra slutningen af 1700-tallet. Isach Kruse havde samtidig et garveri i Skomagergade. Han blev medlem af Københavns Garverlav som "incorporeret Mester"¹⁴ den 15. oktober 1799.

Samtidig overtog garverne store dele af produktionen af læder fra skomagerne. De mindre skomagere og sadelmagere ophørte med selv at garve og var gået over til at købe læderet hos byens garvere. Men helt op i sidste halvdel af 1800-tallet var der dog stadig enkelte skomagere og sadelmagere, der selv garvede det læder de havde brug for.¹⁵

Der kom også nogle få nye garverier i byen. I 1834 var der 2 feldberedere og 3 garverier. Hos dem arbejdede der 4 svende og en lærling. De producerede læder og skind til byens 22 skomagere, 7 sadelmagere, 2 bogbindere og 2 handskemagere.

Det typiske håndværksgarveri

Garverens håndværk udviklede sig ikke meget fra den tidli-

Fig. 7. Garver Rasmussens ejendom på hjørnet af Ringstedgade og Bredgade. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

ge middelalder til slutningen af 1800-tallet. Den enkelte garver beherskede hele arbejdsprocessen fra bearbejdning af råhuderne til det færdige læder.

Det typiske garveri i de danske købstæder som også i Roskilde bestod af et forhus ud til gaden, hvor garvermesteren med familie og eventuelle svende og lærlinge boede. Læderhandlen lå også ud til gaden. I gården foregik garvningen og bearbejdning af råhuderne udendørs året rundt og i al slags vejr. På gårdspladsen var der gruber, hvor huderne lå i kalk og bark. Der stod også nogle store kar med pyren. I side- eller baghuset fandtes barkmøllen og tørreloftet. Det var også her, at produktionen af det færdige læder fandt sted.

Håndværksgarverierne i 1800-tallet

Fra midten af 1800-tallet og århundredet ud var antallet af garverier og feldberedere rimeligt konstant i byen. Nye kom til, medens andre lukkede.¹⁶

I Fabriks- og industritællingen fra 1848 er der registret 4 garverier og 1 feldberejder i Roskilde. Det var felbereder Kruse i Skomagergade, garver Bodholdt i Ringstedgade, garver Rasmussen i Skomagergade, garver Werther i Algade og garver Winther på torvet. Af dem lukkede Werters garveri inden 1850. De 5 virksomheder havde i alt 7 ansatte. Det var alle små virksomheder med 1 til 2 svende og måske en lærling udover garvemesteren selv.

Op gennem 1800-tallet kom der to nye garverier til: garver Poulsen i Algade og garveriet på Christiansminde.¹⁷ Begge eksisterede helt frem til de første årtier af det 20. århundrede.

Felbbereder Kruse i Skomagergade

I Skomagergade 12 lå der et felbberederi fra 1765 til 1898, som gennem flere generationer drevet af familien Kruse.

Det blev etableret af Peder Olsen, og næste generation var Niels Pedersen, født i 1765, udlært i Køge og videreuddannet i Norge. Hen vendte tilbage til Roskilde for at hjælpe sin far i felbberederiet, som han senere overtog. Han ændrede også sit efternavn til Kruse. Efter hans død i 1861 overtog hans ældste søn Christoffer virksomheden. Han blev udlært som felbbereder i 1825 ved at tilberede 10 kalveskind. I 1827 fik han bevilling til at drive pelsberederi, og i 1835 fik han borgerskab som felbbereder og deltog i driften af faderens virksomhed.

Christoffer Kruse døde i 1884, hvorefter hans ældste søn Niels Peter Kruse førte virksomheden videre. Ved siden af

feldberederiet havde han også en limfabrik¹⁸, hvor der i 1882 var beskæftigede 5 arbejdere, heraf kan nogle også have arbejdet i feldberederiet.

I 1898 blev den gamle familieejendom solgt til apoteker N. V. B. Petersen, der rev bygningen ned og opførte Svaneapoteket på grunden ud mod Skomagergade. Hermed lukkede byens sidste feldberederi, og det gamle håndværk forsvandt fra Roskilde. Christoffer Kruse flyttede selv til Karen Olsdatterstræde 12, hvor han videreførte limfabrikken.

Garver Rasmussen i Ringstedgade

På hjørnet af Ringstedgade og Bredgade lå Rasmussens garveri på adressen Ringstedgade 13. Det eksisterede fra omkring år 1800 og frem til det brændte i 1922. Der har været fem generationer fra samme familie som drev garveriet. Det var dog ikke i lige linje fra far til søn, men i flere tilfælde var det svigersønner, som overtog garveriet. Der var udover Rasmussen også en Bodholdt og en Lundby, som ejede garveriet i Ringstedgade.

Den sidste garvermester var Jørgen Villiam Rasmussen, som blev født i 1882 og var søn af garvermester Jens Peder Rasmussen, der var født i Odense i 1854 og døde i 1904. Han blev som 25-årig garversvend hos garvermester Ole Mynster Lundby. Året efter giftede han sig med mesters datter Karen Marie og blev dermed arving til garveriet.

Det var en sadelmagerfamilie, som oprettede garveriet, og sadelmagerværkstedet blev overtaget af en anden gren af familien. Det lå i samme ejendommen frem til begyndelsen af 1900-tallet.

Garver Rasmussen i Skomagergade

I Skomagergade 5 havde endnu en Rasmussen et garveri,

Fig. 8. Garver Winthers ejendom på Torvet.
Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

som eksisterede frem til slutningen af 1800-tallet. Garver Rasmussen fik borgerskab i Roskilde i 1835 og etablerede herefter sit garveri. I 1848 var der 2 svende i garveriet, men i 1872 steg antallet til 6 svende. Garveriet var dermed et af de største i byen. Det er uvist, hvorfor garveriet lukkede, inden vi kom ind i det 20 århundrede.

Garver Nielsen på Christiansminde

På gården Christiansminde ude på Holbækvej havde garverfamilien Nielsen deres garveri frem til 1928. Hans Christian Nikolai Nielsen overtog det i 1894 efter et familiemedlem. Sammen med garveriet drev han også landbrug på gården. Sønnen Nikolai Nielsen overtog senere garveriet, og han var ligesom sin far både uddannet som garver og slagter.

Garveriet på Christiansminde var det sidste håndværksgarveri, som lukkede i Roskilde. I 1928 var det slut med garvningen. Det var som alle de andre mindre håndværksgarverier slået ud af konkurrencen med de store og mere effektive industrigarverier.

Efter at Nikolai Nielsen opgav garvererhvervet, oprettede han en læderhandel, N. Nielsens Læderhandel, på hjørnet af Stændertorvet og Gullandsstræde.

Garver Winther på Stændertorvet

I 1835 den fik den 27-årige garversvend Jørgen Frederik Winther borgerskab i Roskilde og nedsatte sig som garvermester. Han etablerede garveriet i en ejendom på hjørnet af Allehelgensstræde og Torvet. Udover selve garveriet, som lå ned ad Allehelgensstræde, åbnede han læderhandelen ud mod torvet.

Jørgen Winther var udlært hos en slægtning i Fredensborg. Han var ud af en roskildefamilie, der også havde familiemæssig forbindelse til to andre garvere i byen, nemlig Bodholdt i Ringstedgade og Rasmussen i Skomagergade. I 1872 overtog sønnen Hans Jørgen Winther garveriet og læderhandelen. På det tidspunkt var der 4 til 5 ansatte.

I 1898 eksproprierede kommunen ejendommen, hvor garveriet lå. Allehelgensstræde var blevet for snæver, og det skulle udvides til den nuværende Allehelgensgade. Garveriet flyttede ind i en ny stor fabriksbygning ude på Skovbogade.

Fig. 9. Garvere hos garver Poulsens i Algade 66. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

Garver Poulsen i Algade

I 1858 købte sadelmager Hans Poulsen ejendommen på Algade 66, hvor han etablerede sin bolig og værksted. Han

producerede seletøj og sadler, som han solgte til militæret. Han tjente en formue på disse leverancer i forbindelse med krigen i 1864. I 1869 brugte han pengene til at udbygge ejendomme, hvor der blev etablerede et garveri til sønnen Esmark.

Esmark Poulsen var udlært hos garver Rasmussen i Ringstedgade og begyndte som selvstændig garver i en alder af 19 år. Han drev garveriet frem til det lukkede i 1914. Inden da var det vokset til et af de store garverier i byen. I 1882 var der ansat fem garversvende og installeret en dampmaskine til at trække barkmøllen.

Ved siden af garveriet oprettede han engrosfirmaet Hans E. Poulsen & Co med filialer i både Roskilde og København, som handlede med læder.

Fra garveri til læderhandel

Medens alle håndværksgarverier blev nedlagt i begyndelsen af 1900-tallet, fortsatte de deres salg af læder først til de lokale skomagere og andre læderhåndværkere. Senere begyndte de også at sælge lædervarer som fx tasker og handsker. Dette blev det egentlige varesortiment i tiden efter 2. verdenskrig. I dag er alle de fire læderhandlere lukket.

Winthers læderhandel fortsatte på hjørnet af Allehelgensgade og Stændertorvet efter at garveriet var flyttet ud af byen. Garver Nielsen på Christiansminde indrettede i 1928 en læderhandel på hjørnet af Skomagergade og Gullandsstræde. Både Winthers og Nielsens butikker blev først lukket for få år siden.

Garver Rasmussens læderhandel i Ringstedgade fortsatte sammen med familiens sadelmagerværksted i en ny bygning, som blev opført på ruinerne af det nedbrændte garveri. Lædervareforretningen lå der indtil 2008. Også garver Nielsen i Algade førte sin læderhandel videre, efter at garveriet blev lukket i 1914. Den blev dog senere lukket, og han koncentrerede sig om forretningen i København.

Overgang fra håndværk til industri

I midten af 1800-tallet foregik langt hovedparten af produktionen i Danmark i små håndværksvirksomheder. En af forudsætningerne for overgang fra håndværk til industri var afskaffelse af lavsvæsenet og indførelse af næringsloven i 1862.

I de sidste årtier af 1800-tallet var der så småt ved at ske en overgang fra håndværk til industriel produktion på garverierne. Denne udvikling foregik meget hurtigt frem til be-

Fig. 10. Kalkhuset på FDB's Garveri. Roskilde Lokallhistoriske Arkiv.

gyndelsen af 1900-tallet. Allerede i 1928 beskriver Frederik Vedsø denne udvikling som "*Fra Smaahaandværk til Stordrift og Storkapitalisme i mindre end et halvt Aarhundredes Løb*".¹⁹ Der var kun få håndværksgarverier tilbage efter opblomstringen af de store industrigarverier, og kun enkelte overlevede på landsplan frem 2. verdenskrig. De forsvandt samtidig med, at kunderne forsvandt. De lokale skomagere og sadelmagere lukkede i stor stil, da produktionen af sko og lædervarer blev overtaget af industrien.

Industrialisering skete først, da det blev muligt at optimere produktionen. Kromgarvningen erstattede den traditionelle barkgarvning, det betød en meget kortere garveproces, og selve garvningen flyttede fra gruber i jorden til indendørs valker, der blev drevet af dampmaskiner. Maskinerne erstattede på mange måder det manuelle arbejde, og den faglærte garversvend blev i vid udstrækning erstattet med den ufaglærte garveriarbejder. Produktionen blev koncentreret i færre og større virksomheder.

I Roskilde kom den egentlige overgang fra håndværk til industri som andre steder i provinsen i løbet af de to første årtier af 1900-tallet. En udvikling som skete i København allerede i de sidste årtier i 1800-tallet, hvor både Ballins og Hertz' 2 garverier flyttede fra den indre by til Østerbro og Frederiksberg, hvor de byggede to store fabrikker med nyt maskineri, dampkraft og flere ansatte. I 1888 beskæftigede Hertz' garveri på Østerbro 20 arbejdere og garvede årligt 5.000 huder, medens Ballings garveri på Frederiksberg beskæftigede mellem 60 og 70 arbejdere.²⁰

Roskildes fire store industrigarverier

I slutningen af 1800-tallet steg antallet af ansatte i Roskildes garverier. Hvor der i midten af århundrede var omkring 7 garversvende, steg det til 12 i 1882. Samtidig fik flere af garverierne dampmaskiner til bl.a. at drive barkmøllen. Hermed var flere af dem på spring ind i industridrift.

Overgangen fra håndværk til industri medførte, at kun et af de daværende fem håndværksgarverier overlevede og formåede at gå over til egentlig fabriksdrift. Det var Winthers garverier. De øvrige små garverier var nedlagt inden udgangen af 1920'erne.

The Dominion Belting Co.

Fra 1898 til 1976 lå A/S The Dominion Belting Co og Hans Winters Garverier på Skovbogade 3.

Fig. 11. Hans Winthers Garveri hvor maskinerne nu er kommet ind i produktionen. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

Det var Roskildes største og længst eksisterende industrigarveri.

Som tidligere nævnt flyttede Hans Winter i 1898 garveriet ud af byen. Her opførte han et helt nyt garveri mellem Skovbogade og Jernbanegade.

Med garveriets udflytning skete der en tidobling af produktionskapaciteten fra årligt 1.500 til 15.000 huder. Men det var fortsat den traditionelle barkgarvning i udendørs gruber, der blev brugt. Til gengæld blev der anskaffet flere garverimaskiner, som erstattede noget af det manuelle arbejde. Antallet af ansatte blev også forøget. Omkring år 1900 var der over 10 garversvende og lærlinge ansat.²¹

I 1908 overdrog Hans Winther garveriet til sønnen Jørgen og svigersønnen Florentin Flach, som drev garveriet i fællesskab.

I 1914 skete der store ændringer. Garveriet fusionerede med The Dominion Belting Co, der producerede drivremme til industrien. Flach fortsatte som leder, medens Jørgen Winther forlod virksomheden og etablerede Chromlæderfabrikken.

Efter fusionen fik garveriet det lange navn The Dominion Belting Co og Hans Winters Garverier.²² Med fusionen blev aktiekapitalen udvidet kraftigt, og garveriet blev udbygget. Frem til lukningen var der omkring 100 ansatte, dog med en nedgang i 1920'erne, hvor virksomheden var ude i en større krise og blev rekonstrueret.

Garveriet producerede frem til midten af 1960'erne hovedsageligt læder til drivremfabrikken. Læderet blev produ-

Fig. 12. Winthers nye læderhandel i Allehelgensgade. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

ceret med vegetabilsk garvning. Det var usædvanligt for et stort industrigarveri, at det fortsatte med at bruge vegetabilsk garvning, selvom processen dog var intensiveret og produktionstiden nedsat. Først i forbindelse med den stigende produktion af møbellæder i 1960'erne gik man over til kromgarvning.

Garveriet lukkede i 1976 på grund af kommunens miljøkrav.

Chromlæderfabrikken

På det nuværende Eriksvej 48²³ lå Roskildes andet store industrigarveri nemlig A/S Chromlæderfabrikken Jørgen Winther. Det åbnede i 1915, og det lå der frem til 1929, da det brændte ned.

Jørgen Winther var uddannet garver, og han blev efteruddannelse i Tyskland. Med den baggrund eksperimenterede han med kromgarvning på garveriet i Skovbogade. Det førte til, at han fik patent på garvemethoden og efterbehandling af sålelæder. Efter fusionen mellem Hans Winthers Garveri og Dominion Belting besluttede Jørgen Winther at etablere sit

Fig. 13. Hans Winthers garveri med råhudelageret omkring 1900. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

eget garveri. I 1914 købte han en grund uden for byen på Eriksvej. Her byggede han et helt nyt garveri, som begyndte produktionen i 1915. Udover selve produktionen af læder, havde han under 1. verdenskrig en kemisk fabrik, som producerede kromgarvestoffer.

Garveriets hovedproduktion var det såkaldte Bjørnelæder²⁴, som blev brugt til skosåler. Bjørnelæderet var en fabriks-hemmelighed og var blevet patenteret. Efter branden i 1929 overtog Balling & Hertz patentet og flyttede produktionen af Bjørnelæder til en særlig fabrik ved deres garveri i Valby. Sammen med patentet fulgte garvermesteren med fra Roskilde.

Beskæftigelsen på garveriet steg fra 15 mand i 1915 til 75 i 1925. Fra og med krisen i midten af 20'erne faldt antallet af arbejdere, så der kun var 30 tilbage i 1929.

I midten af 1920'erne blev garveriet ramt af en økonomisk krise, og Jørgen Winter forlod det, medens Privatbanken²⁵ overtog garveriet og rekonstruerede det. Det kom dog over krisen, og produktionen steg hen mod slutningen af

Fig. 14. Dominions Garveri i Skovbogade omkring 1930. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

Fig. 15. Chromlæderfabrikken efter branden i 1929. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

1920'erne. Men det fik en brat ende, da hele garveriet brændte ned i begyndelsen af november 1929. I branden gik også et stort lager af færdigt læder tabt, som skulle være sendt med banen dagen efter. Privatbanken forsøgte endnu engang at rekonstruere virksomheden. Men det lykkedes ikke, og dermed lukkede det første af Roskildes store industrigarverier efter små 15 år på Eriksvej.

Efter branden forblev kromaffaldet i kælderen af de nedbrændte bygninger. Drikkevandsboringen ved garverigrunden blev forurennet, og i 1935 brød et ubehageligt maveonde ud i byen. Det fik navnet "Roskilde-syge". Det viste sig, at det ikke var første gang, at denne sygdom var brudt ud, da drikkevandet løbende var blevet forurennet af garveriet op gennem 20'erne.²⁶ Sundhedskommisionen besluttede i 1935 med embedslæge Margrethe Glud²⁷ i spidsen at få oprenset garverigrunden.

FDBs Garveri

Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger (FDB) etablerede i 1920 et garveri i Roskilde på Eriksvej nr. 15, hvor det lå frem til lukningen i 1969. Brugsforeningerne havde på daværende tidspunkt lige etableret en skotøjsfabrik i Glostrup. Det var oprindeligt planen at bygge garveriet i forbindelse med skotøjsfabrikken, men valget faldt i stedet på Roskilde. Brugsforeningerne ville selv producere fodtøj og læderet hertil, da de var bekymrede for, at garveri- og skotøjskoncernen Balling & Hertz ville få en monopollignende stilling på markedet.

FDB's garveri blev tegnet af arkitekt Martin Nyrop, som også havde tegnet Københavns Rådhus. Fra starten var det indrettet meget rationelt i forhold til garveprocessen, så det ikke var nødvendigt at ændre indretning eller bygge nyt, som de øvrige industrigarverier i byen måtte. Garveriet bestod af en stor firetages hovedbygning og tre haller. Udover

selve garveriet blev der opført en beboelsesejendom ud mod Eriksvej, hvor funktionærene boede.

I det meste af perioden frem til lukningen var der beskæftiget omkring 80 personer, og ved lukningen var antallet nede på 22. Udover selve garveriet, var der også en seletøjsfabrik og en træskofabrik. Seletøjsfabrikken beskæftigede op til 22 sadelmagersvende. Produktionen af seletøj gik stærkt tilbage, da landbruget blev mekaniseret, og hesten blev erstattet af den lille grå Fergusonstraktor. Træskofabrikken lå oppe under taget, hvor en mindre gruppe kvinder var beskæftiget med at montere overlæder på træbunde.

Garveriet lukkede i 1969, da FDB nedlagde skotøjsfabrikken, som var udkonkurreret af import af udenlandsk fodtøj. Bygningen og grunden var blevet opkøbt af Roskilde Amt, som opførte amtsgården på grunden. Selve garveriet blev nedrevet i 1985. Inden da havde Civilforsvaret holdt til i bygningerne.

Kemps Garveri

Som det sidste industrigarveri i Roskilde blev A/S Niels D. Kemp Jun's Læderfabrik etableret i 1939 på Eriksvej 48, hvor det stort set lå overfor FDBs garveri. Her lå det frem til 1966. Det var Niels Kemp Junior, som startede garveriet.

Fig. 16. FDB's Garveri kort efter opførelsen i 1920. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

Niels Kemp var søn af direktør Niels Kemp på FDBs garveri, hvor han også havde stået i garverlære. Inden etablering af garveriet på Eriksvej var Niels Kemp ansat på P. Knudsens garveri i Vordingborg, og det var også Knudsen, som skød kapital i Niels Kemps nye garveri i Roskilde.

Garveriet flyttede ind i de genopførte bygninger på Chromlæderfabrikkens grund. Da produktionen steg de kommende år, var der stadig behov for om- og tilbygning til fabrikken.

Fra begyndelsen og frem til lukningen var der ansatte 80 til 100 arbejdere på garveriet. Produktionen bestod hovedsageligt af overlæder til fodtøj, men i starten var det også såkaldt porteføljelæder af svineskind til brug til mapper og tasker.

Fig. 17. Garveriarbejder Jørgen Kruse på Kemps Garveri i 1953. Privat foto.

Medens de øvrige industrigarverier i byen lukkede, valgte Kemp i 1966 at flytte garveriet til Vordingborg, hvor det fusionerede med Knudsens garveri, og hvor produktionen blev videreført i flere årtier frem.

Fra storhed til fald

Lige så hurtigt håndværksgarverierne forsvandt fra Roskilde i begyndelsen af 1900-tallet, forsvandt de tre store garverier inden for en 10 års periode omkring 1970. På landsplan ser vi den samme udvikling. I 1945 var der 57 garverier i landet med godt 1500 ansatte. Både antallet af garverier og ansatte faldt drastisk de næste 40 år. I 1980 var der kun 7 garverier tilbage i hele landet med omkring 300 ansatte. I 1988 var det faldet til 3 tilbage af de 57. Få år efter var det helt slut, og det sidste garveri lukkede i 2004.²⁸

I Roskilde var de lokale garveriers storhedstid i slutningen af 1940'erne og ind i 50'erne med en rimelig stabil beskæftigelse fra 412 ansatte i 1948 til 329 ansatte i 1958. Det svarede til omkring 30 pct. af samtlige ansatte på de danske garverier. Og op gennem 1950'erne steg det fra 29 pct. til 34 pct.

De følgende drastiske ændringer kom ude fra. Industriproduktionen blev globaliseret og mange af de danske industriarbejdspladser blev flyttet uden for landets grænser. Det er beskrevet, hvad det betød for garveribranchen: *"I dag er der tale om et fuldstændigt globalt marked. Med råvarer fra Estland –*

Fig. 18. Kemps Garveri efter lukningen i 1966. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

Fig. 19. Nedrivningen af Kemps Garveri i 1980. Skorsten er lige sprængt. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

*Østrig – Etiopien eller USA produceres lædervarer i Uruguay, Holland eller Taiwan, som sælges i Kina, Danmark og Saudi Arabien. Det lokale kredsløb er blevet erstattet af et globalt kredsløb”.*²⁹

Der kom en brat slutning for de lokale garverier fra midten af 1960'erne og et årti frem. Først flyttede Kemps garveri til Vordingborg og blev slået sammen med Knudsens garveri, som blev nedlagt i midten af 1980'erne. Kemps garveri flyttede på grund af pladsmangel. Niels Kemp indledte forhandlinger med FDB om at overtage garveriet på den anden side af gaden. Men det lykkedes ikke, og garveriet flyttede i stedet ud af byen. I dag er der meget lidt tilbage af det oprindelige garveri. Det er kun de to bygninger, hvor musikklubben Paramount og amatørteatret Lo Specchio holder til.

Det næste, der lukkede, var FDBs garveri. Det skete i 1969. FDBs skotøjsfabrik var lukket, og forudsætningen for garverier var væk. Bygningerne og den store grund blev overtaget af Roskilde Amt. Den ny amtsgård blev bygget på den del af grunden, som ligger ud mod Køgevej.³⁰ Selve garveribygningen blev i flere år brugt af civilforsvaret indtil nedrivningen i 1985.

Som det sidste garveri lukkede Dominion i 1976. Begrundelsen var de stigende krav til behandling af spildevandet, som kommunen stillede. Bygningerne stod stadig flere år efter og blev brugt af småvirksomheder. De blev senere revet ned, og i dag ligger politistationen på grunden.

Udviklingen foregik i hurtige spring

Udviklingshistorien i den danske og europæiske garveribranche udviser nogle karakteristiske tendenser, som jeg har forsøgt at beskrive i denne artikel. Det er med særlig fokus på "Garveribyden Roskilde". Garvningen er et håndværk, som har gennemgået nogle voldsomme ændringer over kort tid set i et historisk perspektiv.

Selvom bearbejdelse af skind gennem garvning er kendt fra vores oldtid, blev garverfaget først udskilt i 1600-tallet som et selvstændigt håndværk. Det skete først i København, men med nogle årtiers forsinkelse kom det til provinsen. I Roskilde kom der både garverier og feldberederier i løbet af 1700-tallet. Det var både nyoprettede garverier som Winthers garveri på Torvet, og også andre læderhåndværkere som gjorde garvningen til deres erhverv. Det var tilfældet med Rasmussens garveri i Ringstedsgade, som blev oprettet af en sadelmager.

Fra etablering af garverierne i Roskilde og det næste hundrede år frem skete der ikke den store udvikling i teknologien og størrelsen på garverierne. Men op mod det nye århundrede skete der noget, som pegede frem mod en ny periode. Nogle garverier begyndte at bruge dampkraft. Men nok så vigtigt, ser vi, at nogle af garverierne vokser og fik flere ansatte. Det gav en større produktion og mulighed for at skabe kapital, som var en af forudsætningerne for den begyndende industrialisering. Winthers garveri var det eneste, der formåede at tackle overgangen fra håndværk til industri. Efter fusionen med Dominion Belting, blev det et af landets

Fig. 20. Musikklubben Paramount på Eriksvej, som har til huse i de sidste rester af Kemps Garveri. Privat foto.

Fig. 21. Loftfoto af FDB' Garveri. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

største garverier.

Overgangen fra håndværk til industri kom meget hurtigt. Over få årtier opstod den ene store læderfabrik efter den anden rundt om i landet. Forudsætningen for industrialisering var et nyt stort marked for læder. Her var det de mange skotøjsfabrikker og lædervarefabrikker, der råbte på læder. Igen skete denne udvikling først i København, men kom hurtigt til provinsen og hermed til Roskilde.

De nye industrigarverier udviklede sig hurtigt til store virksomheder. I Roskilde så vi Dominion Belting udvikle sig til en stor virksomhed over få år. Samtidig blev både FDBs Garveri og Chromlæderfabrikken oprettet. På få år steg produktionen af læder eksplosivt, og antallet af garvere og garveriarbejdere steg fra få håndfulde til flere hundrede. Roskilde blev hurtigt en af landets største garveribyer.

Efter denne forholdsvis stabile periode på små 50 år for de lokale industrigarverier kom den næste omvæltning over få år fra slutningen af 1960'erne. Det, der i dag kaldes globaliseringen, slog igennem. Produktionen af primært fodtøj men også produktionen af lædervarer og møbler flyttede ud af landet især op gennem 1970'erne og 1980'erne. I Roskilde gik det hurtigt ud over i første omgang FDBs garveri, der lukkede i slutningen af 60'erne. Dominion lukkede få år senere. Hermed var det slut med garverier i Roskilde³¹.

Historien om garverierne i Roskilde viser, hvordan udviklingen skete i hurtige korte udviklingstrin i de tre etaper

- udskillelse af garverne som selvstændigt håndværk
- etablering industrigarveri og
- nedlæggelse af alle de store garverier

Fig. 22. Dominions marketenderi. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

Fig. 23. Personale på FDB's Garveri omkring 1930. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

De skete gennem hurtige ændringer af produktionsmetoder og organisering af branchen, som stort set ikke er set inden for andre brancher. Men vi ser også, at de ændringerne i produktionsmetoderne gik meget langsomt i de mellemliggende perioder, og "alt var som det altid havde været".

Det er der tilbage i byen

Der er kun få synlige tegn tilbage af "Garveribyen Roskilde". Der er de bygninger, hvor Paramount og Lo Specchio holder til på Eriksvej, samt den røde funktionærbygning på den anden side af vejen, som i dag ejes af Boligselskabet Sjælland.

Den eneste velbevarede bygning, hvor der tidligere lå et garveri, er Garvergården tæt på Røde Port i Algade 66, hvor garver Nielsen havde garveri frem til 1914.

Herudover er der en række gamle garveriboliger på Neergårdsvej. De var oprindeligt opført af Dominion som arbejderboliger, og vejen fik i 1925 navnet Garvervej, men allere-

Fig. 24. FDBs træsko-fabrik. Privat foto.

Fig. 25. Annonce i forbindelse med åbningen af Nielsens læderhandel. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

Fig. 26. FDBs seletøjsfabrik. Roskilde Lokalhistoriske Arkiv.

de i 1933 ændrede byrådet navnet til det nuværende Neergårdsvej.³²

Selv om garverierne var en af de store industribrancher i byen, er denne historie også helt glemt af Roskilde Museum. Det er næsten, som om byen fortrænger denne del af historien. Dog har der sneget sig en garverkniv ind i byens borgmesterkæde.

Litteratur:

Fang, Fanny: *Hans Winthers Læderhandel gennem et hundrede Aar*. 1934.

Fang, Fanny: Ringstedgade før og nu: Fra Skomagergade til Ringstedgades Port. Trykt i: *Jul i Roskilde*, 1936, s. 9-13, ill.

Dahl, Børge: *Håndværkets, handlens og industriens udvikling indtil 1848*. 1981.

Nielsen, Gorm: Roskilde – industrihistoriske afsnit. Projekt opgave Historie og geografi (modul 3) RUC. 1990.

Nørgaard Pedersen, Elsebeth: *A/S Ballin & Hertz – et firma og dets baggrund*. 1988.

Pedersen, Laurits: *Københavns Garverlavs Bog*. 1935.

Rasmussen, Ove: *Historien om garvere og garverier*. 2008.

Tønnesen, Eva: *Med fotograf Hude gennem det gamle Roskilde*. 1989.

Noter:

1 Gorm Nielsen

2 Laurits Pedersen

3 Elsebeth Nørgaard Pedersen

4 Ove Rasmussen

- 5 Om fundene i Illerup Ådal se Jørgen Jensen III p. 511 ff
- 6 Jørgen Jensen IV p. 237
- 7 Selv om der ikke var egentlige pelsberedere i byen, så er der kilder, som angiver, at både feldbereder Kruse og garver Winther i perioder også arbejdede som pelsberedere.
- 8 Pyren bestod af hønse- eller hundeeskrementer, der blev brugt til at blødgøre huden inden garvningen
- 9 Antallet af håndværker mv. stammer fra folketællingerne, de er her refereret fra *Roskilde Bys Historie* II p. 135, 179
- 10 Omtalen af de første garverier i Roskilde stammer fra Københavns Garverlavs bog
- 11 Laurits Petersen p. 109
- 12 Do p. 118
- 13 Do p. 180
- 14 Københavns Garverlav optog også medlemmer fra provinsen, da København var det eneste sted i landet, hvor der var et garverlav.
- 15 Gorm Nielsen p. 185
- 16 Antallet af ansatte på håndværksgarverierne op gennem 1800-tallet stammer i dette afsnit fra forskellige erhvervsstatistikker bl.a. industrietællinger. Her er de hentet fra appendiks i Gorm Nielsen
- 17 Dette garveri er taget med, selvom det lå i Roskilde Købstad, men uden for byen hvor Kristiansminde Plejehjem ligger i dag ude af Holbækvej
- 18 Lim blev på dette tidspunkt bl.a. fremstillet af affald fra huden og skind, det var det såkaldte læderlim.
- 19 Fred. Vedsø: "Danmarks Industri" 1928, citeret efter Gorm Nielsen p. 148
- 20 Elsebeth Nørgaard Pedersen
- 21 Antallet af ansatte på de fire store garverier stammer fra forskellige industristatistik primært Dansk Tarifforenings Inspektionsberetninger. Her er de refereret fra Gorm Nielsen
- 22 En af årsagen til, at Dominion fastholdt navnet Hans Winthers Garveri i navnet var, at Winthers Garveri havde et godt ry rundt omkring i landet. Dette gode ry ville de nye ejere fastholde.
- 23 Indtil 1973 hed Erikvej Kamstrupsti. Her som andre steder har jeg valgt at bruge det nuværende gadenavn.
- 24 Navnet Bjørnelæder er et handelsnavn, og det er ikke produceret af bjørneskind men fra oksehuder. Ligesom FDBs Hvalrossåler ikke var garvet hvalroshuder.
- 25 I 1940'erne var en Jørgen Winther garvemester på Svendborg Fingarveri. Han etablerede senere Winthers Garveri i byen. Det fusionerede i 1990 med hans gamle arbejdsplads Svendborg Fingarveri.
- 26 Se mere om Roskildesygen og oprensningen af garverigrunden i *Roskilde Bys Historie* III p. 226 og 258
- 27 Se mere om Glud i Historisk Samfunds årsskrift fra 2014, hvor Eva

Tønnesen har skrevet artiklen "Embedslægen med de skarpe meninger"

28 Gorm Nielsen p 149

29 Fra Rasmussen p. 43

30 I flere år var der på denne del af garveriets grund nyttehaver, som blev stillet til rådighed for de ansatte.

31 Som tidligere beskrevet var det faktisk Kemps Garveri som lukkede som det sidste. Efter flytning til Vordingborg og fusion med Knudsens Garveri, fortsatte det produktionen frem til midten af 1980'erne.

32 Lotte Fang 2015 p 254.